

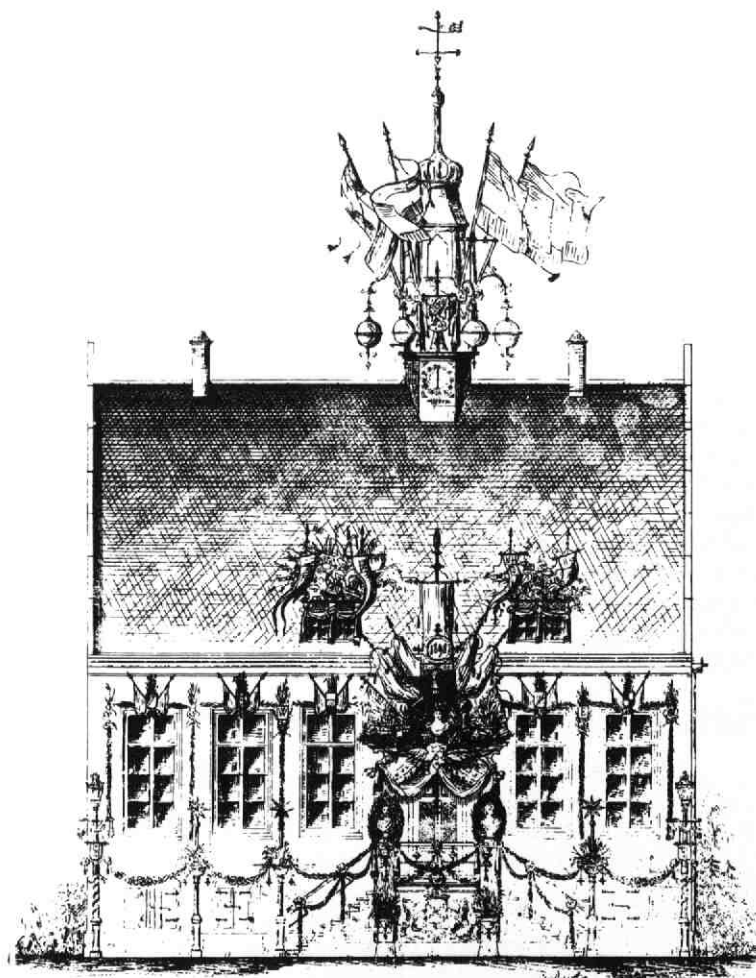
Historische Kring IJsselstein 14 (1980)

<https://hdl.handle.net/1874/10052>

Enkele notities over de nieuwe omslag van ons tijdschrift

De afbeelding betreft een ontwerp voor de versiering van het stadhuis van IJsselstein, afkomstig van de heer Albertus Poot, destijds gemeenteopzichter. Dit blijkt uit een gemeenteverslag van het jaar 1898 (archief Stads kantoor IJsselstein).

Een indicatie voor wat dit allemaal ging kosten, vinden wij terug in een besluit genomen in de raadsvergadering van 12 augustus 1898. Krachtens dit raadsbesluit werd namenlijk voor de uit- en inwendige versiering van het stadhuis ter gelegenheid van de Kroningsfeesten een subsidie toegekend van f 140,—.

St. Katrijnmelken

door E. van Voorst, IJsselstein.

Wij kunnen wel zeggen dat deze oude traditie bijna tot het verleden behoort. Vele jaren terug bestond de gewoonte, dat in de nacht van 24 op 25 ~~februari~~ ^{november} bij de boeren de koeien mochten worden gemolken.

„Mochten” is wel wat veel gezegd. Het mocht eigenlijk niet, maar het werd toch gedaan. Zij die het voorrecht hadden te kunnen melken, wat niet ieder bezat, gingen die nacht met emmers op pad om in de weilanden de koeien van hun melk te ontdoen. Oogluikend werd die traditie toegelaten. Ook gebeurde het wel eens dat de boer een arbeider op wacht zette bij zijn vee. Die mocht dan de melk voor zich houden. Op zich zelf was dat melken nog niet zo erg, maar wat wel minder leuk was, was dat die dieren de hele nacht werden opgejaagd. Want was de ene man klaar met melken, dan kwam een uurtje later nummer twee ook eens kijken of er nog wat te halen viel.

Ik weet van een boer, die 's nachts wakker werd en een emmer hoorde rammelen. Heel voorzichtig, zonder licht te maken, sloop hij op zijn kousevoeten naar buiten. Het was erg donker. Achter de hooiberg staande, hoorde hij gepraat in het weiland. Dus daar was wat gaande. Bij het landhek stond een melkbus. Hij hield zich muisstil. Telkens kwam een figuur uit het duister naar voren. Hij hoorde de melk in de bus plensen en zeggen: we hebben al aardig wat bij elkaar. Hij wachtte nog even, de bus was bijna vol. Toen pakte de boer zachtjes de bus op en ledigde hem in een andere bus, die hij op de deel had klaar staan. Vervolgens schreef hij een kort briefje met de woorden: „Mannen hartelijk bedankt voor je werk”, zette de lege bus netjes weer bij het hek, sloot de eur van de deel en rolde zich weer behaaglijk tussen de dekens.

Dat dit St. Katrijnmelken in ongebruik geraakt is, heeft twee oorzaken:

Ten eerste leven wij in een tijd van welde en overvloed. Vroeger was het voor de arbeider een apart buitenkansje.

Ten tweede, wie kan er van ons jonge geslacht nog met de hand melken? Alles gaat tot in de perfectie machinaal. Van de koe in de tank.

Een ander voorval van het St. Katrijnmelken wil ik U hierbij ook niet onthouden:

*Ze zaten bij elkander
Buur Klaas te saâm met Hein.
Wat denk je, ouwe jongen,
't Is morgen St. Katrijn.*

*Ik dacht zo deze avond,
Wij moeten er op uit,
Er lopen zoveel koeien
Dat wordt een goede buit.*

Het is ook lekker donker,
Wat jou, zeg ouwe rot;
Wij gaan het weer proberen
En lopen niet in 't schot.

Dus togen de twee melkers
Tezamen stil op pad.
Klaas wist de weg terdege
Die hij te nemen had.

Zij kwamen bij een weiland
Heus ja, daar liep het vee;
Wij kunnen aan de slag gaan
Zeg Hein, wat valt dat mee.

Zij molken vlug en vaardig
Twee grote emmers vol
Ziezo die zijn weer binnen
Het doet mij reuze lol.

En nu weer gauw naar huis toe
Dat is al vast weer klaar.
Wat wegen die twee emmers,
Zeg Klaas toch mieters zwaar.

Als wij de weg bekorten,
En gaan hier overdwars,
Daar ginder ligt een loopplank
Dat komt ons goed van pas.

De plank werd opgenomen,
Zij paste ook heel vlug,
Hein stapte met zijn emmers
Op deze nieuwe brug.

Of 't kwam dat hij niet dik was,
Dat weet ik heus niet hoor,
De plank kon hem niet houden
En brak toen midden door.

Een plons.....een help en Hein lag
Met emmers melk en al,
Te ploeteren in het slootje
Dat was een koud geval.

Klaas schoot hem vlug ter hulpe
en reikte hem de hand,
Hij voelt zich plotseling glijden
Een stuk brak uit de kant.

*En Klaas deelt eerlijk samen
Het frisse bad met Hein,
Die raasde in alle talen
Doch Klaas zucht: 't moest zo zijn.*

*Het moest zo zijn, maar ja vent,
De melk is ook nog weg,
Dat is nu praat voor later
Nu vlug naar huis toe, zeg.*

*Ze zijn naar huis gelopen,
In 't donker van de nacht.
Leeg waren zij vertrokken
Zij keerden zonder vracht.*

*Zij moeten nu op jaren
En oude mensen zijn;
Klaas gaat nog dikwijls praten
En avonden bij Hein.*

*En als ze dan tezamen,
Elk op zijn praatstoel zijn,
Dan hebben zij 't nog over
Die nacht van St. Katrijn !*

Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners

door Dr. J. Meerdink, Zeist.

1. Tussen 1738 en 1770 heeft aan de Hollandse IJssel, niet ver van IJsselstein, een groot huis gestaan, een acht traveeën breed gebouw van twee verdiepingen, met aan de voor - (IJssel) - zijde over die twee verdiepingen een traptorentje. Ter weerszijden bevonden zich twee aardige bijgebouwtjes.

Op enige afstand achter het grote huis stond dan nog een - voor zover dit zich op de afbeeldingen laat waarnemen - tweede, wat kleiner herenhuis. Veel is er van dit alles niet meer over.

Een der bijgebouwtjes stond nog steeds overeind maar wordt thans afgebroken, herbouwd en voor particuliere bewoning gereed gemaakt.

De naastgelegen boerderij heet nog altijd de „Hernhut” en de Evangelische Broedergemeente Zeist bewaart een windvaan afkomstig van deze nederzetting, die de naam van 's Heerendijk droeg.

Het ging om Hernhutters, maar hun stempel hebben zij op de Hollandse stad IJsselstein niet vermogen te drukken.

Dit in tegenstelling tot het Utrechtse dorp Zeist, waar rijke beschermheren en leden dezer gemeenschap, die de vrije heerlijkheid met het Slot hadden aangekocht, hen in staat stelden z.g. koorhuizen (Broederhuis, voor de ongehuwde mannen, Zusterhuis voor de ongehuwde vrouwen en het z.g. weduwenhuis) te bouwen en zich er ook zelf te vestigen in statige herenhuisen.

Het is duidelijk dat we iets over deze Hernhutters, deze Evangelische Broedergemeente, en de motieven die hen tot het stichten van 's Heerendijk brachten moeten zeggen, willen we begrijpen wat deze gebouwen, die daar gedurende meer dan 30 jaar in het hart van de 18e eeuw stonden, voor functie hadden. Het ging hier immers niet om een woonhuis, een buitenplaats of een fabriek.

Hun zeer eigen karakter trok de aandacht en zo werden ze dan ook meermalen afgebeeld.

Het meest bekend is de kopergravure in deel 3 van het „Verheerlijkt Nederland” (een 9-delig topografisch plaatwerk, te Amsterdam tussen 1745 - 1790 verschenen). Het prentje is genummerd 249/250 en heeft een merkwaardig lang formaat (70 x 198 mm): 't Huis 's Heerendijk en de Stad IJsselstein in 't Verschieet.

Jan de Beyer maakte de tekening, de graveur was Hendrik Spilman. Deze laatste was een lid van de Broedergemeente in Haarlem.

De kopergravures van Spilman naar tekeningen van de Beyer zijn zeer bekend. 's Heerendijk is door een oudere Hernhutter: Johannes de Bosch (1713 - 1785), een apothekerszoon uit Amsterdam, eveneens en meermalen getekend. We weten dit dank zij een kaartsysteem.

Prof. Hofstede - de Groot heeft n.l. een begin gemaakt met het aanleggen van een verzameling fiches, waarop sinds de 18e eeuw alle op openbare veilingen in

verkoop gebrachte schilderijen en tekeningen staan vermeld. We vinden ze op een veiling in 1788 van de hand van Johannes de Bosch:

„Een gezicht van het Gemeentehuis van de Evangelische Broeders tot 's Heerendijk, met sapjes geteekend; Gezicht van den IJssel naar het Gemeentehuis van de Evangelische Broeders tot 's Heerendijk, met de pen en sapveren: 1775.

Het Gemeentehuis van de Evangelische Broeders tot 's Heerendijk getekend zeer dun met sapverven.”

Het is niet duidelijk of met de drie vermeldingen ook drie afzonderlijke tekeningen zijn bedoeld. Wel kunnen we zeggen dat er op het Rijksarchief te Utrecht in de topografische atlas een foto naar een verder onbekende tekening, mogelijk van J. de Bosch, aanwezig is.

Het laat ons een gebouw met een typisch gestileerde baroktuin er voor zien.

De voorgrond wordt door de IJssel en een roeiboot met enkele spelevarende personen ingenomen; twee derde van de tekening beslaat de hemel. Met een Duits onderschrift bevindt zich voorts op het rentmeesterskantoor der Broedergemeente Zeist, een grote gewassen tekening in kleur van ' Heerendijk.

Ik acht het mogelijk dat de zeer dun met sapverven vervaardigde tekening van De Bosch hier aan ten grondslag ligt.

Zou de vermelding van 1775 het ontstane jaar betreffen, dan valt te bedenken dat het huis in 1770 voor afbraak werd verkocht. Zou de Broedergemeente Zeist er geen belangstelling voor hebben gehad nog een afbeelding van 's Heerendijk te bezitten en zou de Hernhutter tekenaar De Bosch niet gaarne die tekening hebben gemaakt ? Waar de tekening in kleuren van 's Heerendijk (C. 1745 door De Bosch gemaakt en op 19 februari 1936 bij Van Huffel te Utrecht onder nr. 547 geveild), gebleven is, heb ik niet gewaar kunnen worden.

Het wordt evenwel hoog tijd dat we iets mededelen over het reilen en zeilen der Hernhutters in Nederland in de dertiger jaren van de 18e eeuw in Nederland. Zonder die achtergrond kunnen we weinig van hun Stichting te IJsselstein begrijpen.

2. In het begin van de twintiger jaren der 18e eeuw vestigden zich op het landgoed Berthelsdorf van de jonge graaf Nicolaas Ludwig van Zinzendorf (gelegen in Saksen niet ver van de grens der Oostenrijks-Habsburgse landen Bohemen en Moravië) om hun protestantse geloof verdreven vluchtelingen.

Von Zinzendorf was een zeer bijzondere persoonlijkheid die, van jongsaf sterk gegrepen door het zoenoffer van Christus, als zoon Gods, tot redding der zondige mensheid, daar in woord en geschrift (hij was een enorm begaafd redenaar, een veelschrijver en dichter) van getuigde, dit overal uitdroeg.

Op zijn landgoed en onder zijn geestelijke leiding werd de kolonie Herrnhut (onder des Heren hoede) gesticht.

Van overal, niet alleen uit Bohemen en Moravië, en uit vele kerken, vestigden zich nu zoekende zielen in deze gemeente.

Herrnhut werd gekenmerkt door een vroom, maar opgewekt Christendom, vele economische activiteiten en ambachten, een straffe indeling der gemeente in z.g. koren; en niet in de laatste plaats door grote Zendings activiteiten om de blijde boodschap, die men op zo bijzondere wijze ervaren had, naar de heidenen uit te dragen.

Van Herrnhut straalde een opwekkingsbeweging naar alle landstreken op het

vasteland, naar Engeland en de Verenigde Staten uit. De vele Godsdienstoefeningen waren vooral z.g. zangdiensten, waarbij ook de instrumentele muziek en koormuziek een belangrijke plaats innamen. Om hun economische activiteiten werd het Stichten van Hernhutters kolonies (allen naar het voorbeeld van Herrnhut) ook van de zijde van de overheid, de vorsten in verschillende Duitse staten en staatjes, bevorderd.

Het is verbazingwekkend in welke mate deze beweging zich in de tien jaren tussen 1722 en 1732 heeft verbreid.

En nu komen we tot een tweede, voor de bouw van 's Heerendijk, wezenlijke factor. We vinden die in de Hernhutter kring, die zich in de dertiger jaren onder zeer welgestelde Doopsgezinden te Amsterdam had gevormd.

In 1734 informeerde August Gottlieb Spangenberg, (een zeer bekwame naaste medewerker van Von Zinzendorf in de boekwinkel van Jan Hartog, boekverkoper ter zijde 't Stadthuys) naar Doopsgezinden en gaf te kennen met een hunner voorgangers te willen kennismaken. Onderwijl trad Joannes Deknatel, een der predikanten van de doopsgezinde gemeente „Het Lam”, te Amsterdam de boekwinkel binnen.

De kennismaking kwam op deze wijze ongezoekt tot stand.

Deknatel bracht Spangenberg in contact met een Doopsgezinde familiekring, die én voor 's Heerendijk én voor de later gestichte Broedergemeente Zeist van de grootste betekenis werd.

Spangenberg kwam naar Amsterdam om naar mogelijkheden uit te zien, Hernhutters in overzeese gebieden te vestigen.

De Broedergemeente verkeerde in Saksen, het land van haar oorsprong, in moeilijkheden.

De onzekere toestand, waarin de uit Bohemen en Moravië verdrevenen, die zich op het landgoed Berthelsdorf hadden gevestigd, verkeerden deed Von Zinzendorf uitzien naar landen, die zulke emigranten zouden willen opnemen.

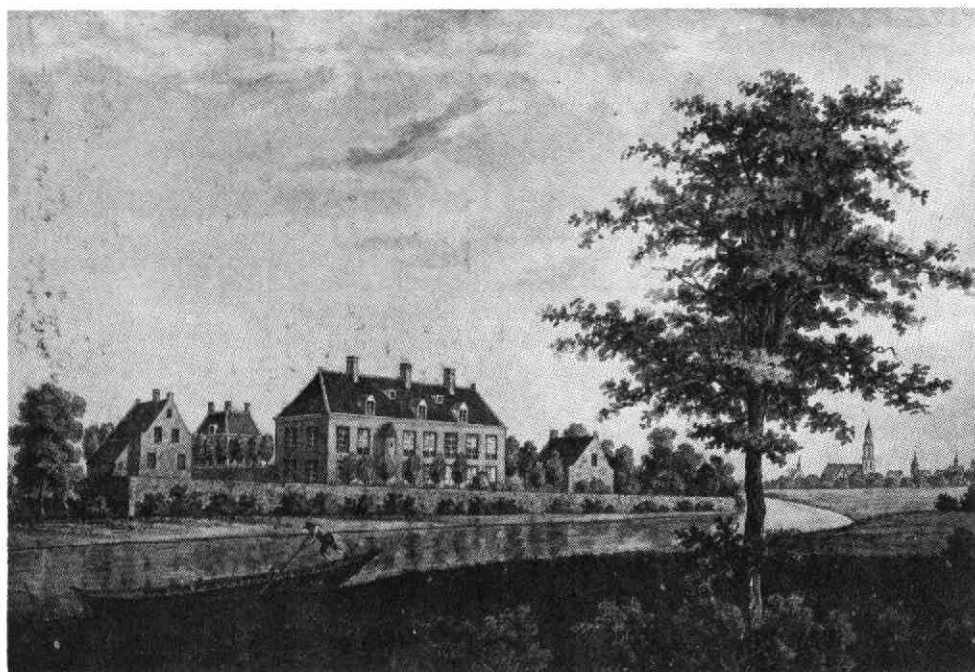
Von Zinzendorf dacht aan Amerika en als meest geschikte persoon om met de bewindhebbers der verschillende handelsondernemingen hierover besprekingen te voeren en de mogelijkheden te onderzoeken, werd Spangenberg naar het buitenland gezonden. In 1734 was hij op weg naar Londen om over kolonisatieplannen in Georgië (nu een staat van de U.S.A.) te spreken.

Op reis daarheen bezocht hij Amsterdam, waar hij een maand bleef om met de geotrooieerde Sociëteit van Suriname, die ook kolonisten voor haar dun bevolkte gebied nodig had, te onderhandelen. Maar naast het zoeken van overzeese gebieden, waar van huis en hof verdrevenen zouden kunnen gaan koloniseren, (en afgezien van de bij de verschillende handelscompagnieën aangewende pogingen om toegang te krijgen tot de tropische gebieden om daar het Evangelie aan negerlaven te brengen) zochten de broeders aansluiting bij verschillende kerkgenootschappen om daar hun oecumenische gedachten uit te dragen.

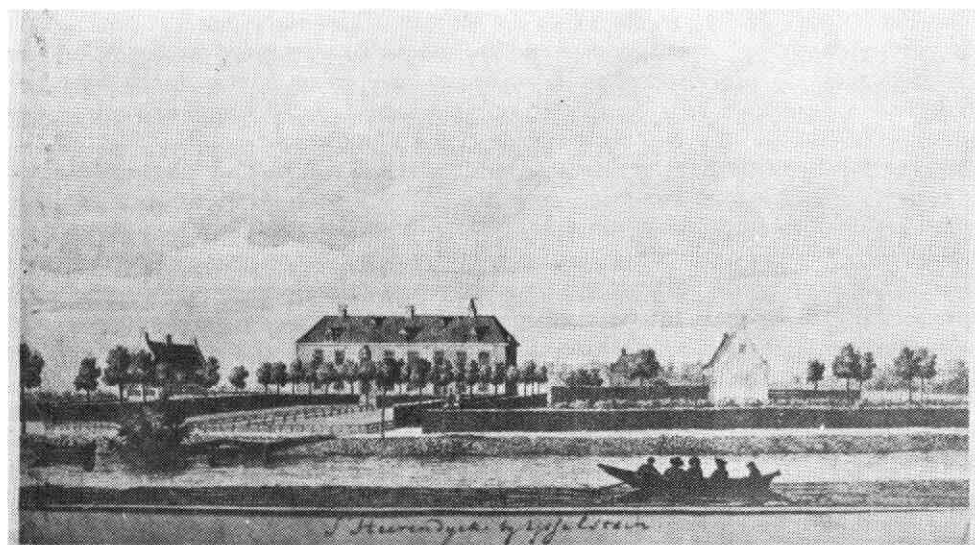
Hun streven was gericht op het vormen van kringen (niet op het stichten van een nieuw kerkgenootschap) waar hun specifiek Christocentrische vroomheid werd beleefd, zij zochten gemeenschap. Die gemeenschap nu meende Spangenberg bij Doopsgezinden in Amsterdam te kunnen vinden.

Von Zinzendorf had in Saksen contact gehad met een uit Silezië verdreven doperse secte, de Schwenkteldianen. In Görlitz en Berthelsdorf hadden zij - evenals de Moravische broeders - veel hulp van hen ondervonden.

's Heerendijk bij IJsselstein aan de Hollandse IJssel.

Topografische Atlas (reproduktie) Rijksarchief Utrecht.

Tevens hadden zij bij hun doopsgezinde geloofsgenoten in Holland om steun aangeklopt en in de gevoerde correspondentie was veel sprake geweest van Von Zinzendorf en de Hernhutters. Het is zelfs waarschijnlijk dat men uit Amsterdam of Haarlem in 1726 Von Zinzendorf inlichtingen over de Schwenkteldianen heeft gevraagd. Deze wat lange inleiding was nodig om te verklaren hoe Spangenberg in het bijzonder in een welgestelde Doopsgezinde familiekring, die enorm veel voor de Hernhutters heeft gedaan, terecht kwam, want Ds. Deknatel bracht zijn nieuwe vriend naar de oude weduwe Benning.

Deze woonde op de Westermarkt, bij de Prinsengracht, in de schaduw van de Westertoren.

In dat huis ontmoette Spangenberg, behalve haar zoon Mattheys, haar schoonzoon Jacob Schellinger. Jacob kocht voor de Hernhutters later land bij IJsselstein en verschaftte de middelen om het grote huis aan de IJssel te bouwen.

Zijn broer Cornelis Schellinger verwierf voor hen in de veertiger jaren de Vrije Heerlijkheid Zeist. Ook verdere verwanten: de families Van Laer, Verbeek, Van der Vliet sloten zich bij de broeders aan, evenals vele andere Nederlanders. Het is evenwel deze vrij beperkte familiekring, welke, vermogend als zij was, begon met de bouw te IJsselstein en later de stichting van Zeist mogelijk maakte. Om te beginnen werd er een Hernhutterkring, later een gemeente, te Amsterdam opgericht. Tijdens zijn eerste verblijf in Amsterdam had Spangenberg ook kennis gemaakt met de boekhandelaar en uitgever van kerkhistorische werken, Isaïc Le Long en een boek van deze bekende Amsterdammer samengesteld op grond van door Spangenberg verschaftte gegevens en opgedragen aan Von Zinzendorf: „Gods Wonderen met Zijne Kerke”, maakte grote opgang.

Het kwam ook in handen van de prinses-weduwe van de Friese stadhouder, Maria Louise, zelf van Duitse afkomst uit Hessen-Kassel. Zij en haar vroegere hofpredikant Hieronymus van Alphen vroegen schriftelijk Von Zinzendorf om nadere inlichtingen.

Nu kende Maria Louise de graaf al uit 1717, toen hij als student te Utrecht enige tijd in Nederland had vertoefd.

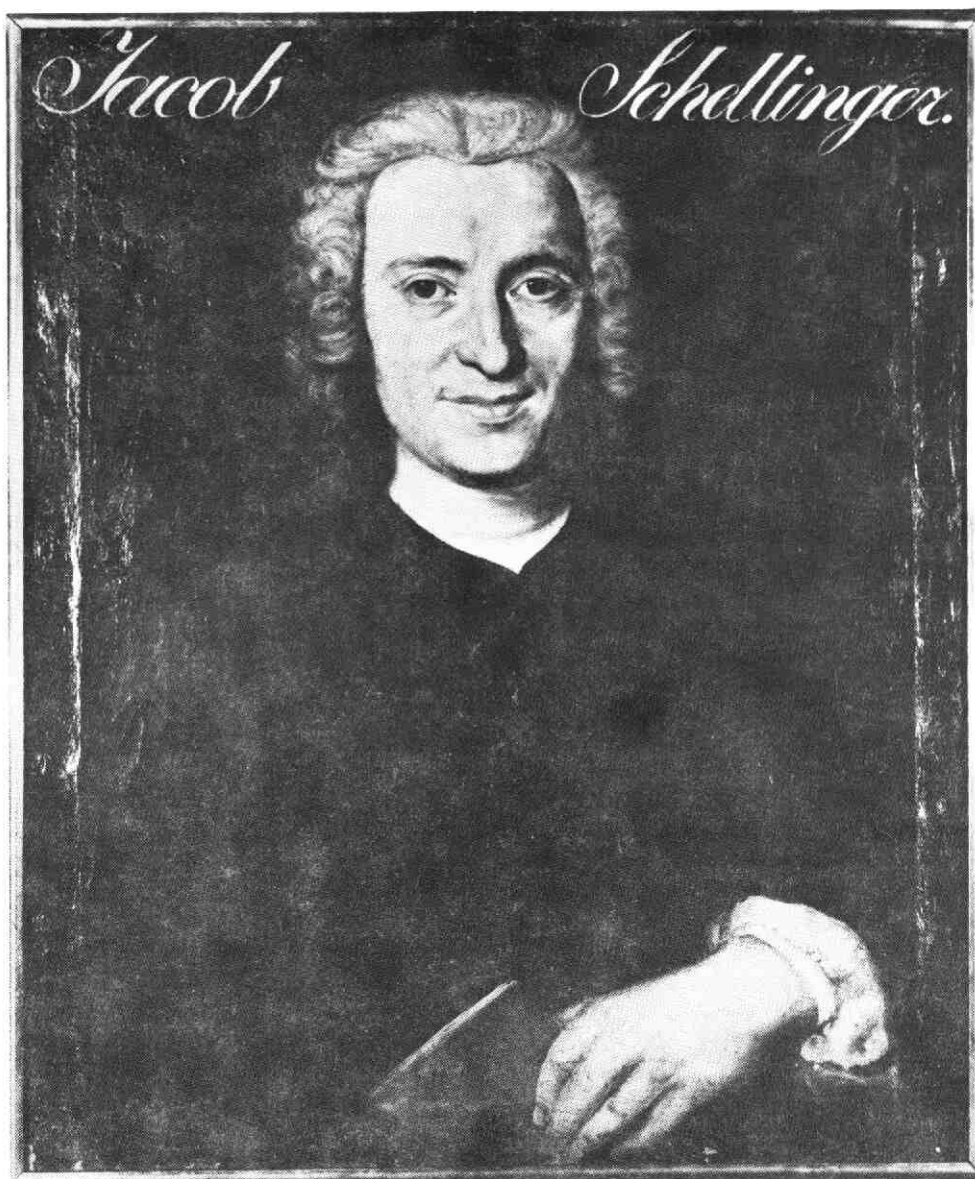
Zij nodigde hem thans opnieuw uit haar in Leeuwarden te bezoeken.

In februari 1736 kwam Von Zinzendorf met een klein gevolg naar Nederland. Er waren daarvoor verschillende redenen: behalve de omstandigheid dat verschillende vooraanstaande personen en enkele predikanten hem uit eigen beweging voorstellen hadden gedaan om zijn zendingswerk te bevorderen, ook de wens van de prinses-weduwe om iets voor de Moravische vluchtelingen te doen. Von Zinzendorf huurde in Amsterdam een herenhuis voor hem en zijn gevolg en hield er zijn gebruikelijke huiselijke godsdienstoefeningen, waarbij hij ook zijn Amsterdamse vrienden (de Schellingers, Beuning, Verbeek, Van Laer, van der Vliet) toeliet.

Voor hij naar Duitsland terugkeerde bezocht de graaf de prinses-weduwe in Leeuwarden.

De prinses informeerde o.a. of het boek van Le Long op waarheid berustte en toen de graaf dit beaamde, verklaarde Maria Louise zich wel genegen emigranten in haar baronie IJsselstein op te nemen.

Al vóór hij in april 1736 zijn bezoek aan de prins-weduwe bracht had Zinzendorf op

26 maart met zijn beide vermogende Amsterdamse vrienden Mattheys Beuningen en Jacob Schellinger een bezoek aan IJsselstein gebracht.

Waarschijnlijk waren hem verschillende aanbiedingen gedaan, maar een terrein buiten IJsselstein in de baronie der prinses, scheen hem voor een Hernhutter kolonie het meest geschikt te zijn. Dit plan stelde allen tevreden. Het vriendelijke aanbod der prinses behoeft Von Zinzendorf niet af te wijzen, evenmin als de geldelijke steun die zijn Amsterdamse vrienden hem bijna opdrongen.

Bovendien kreeg hij hierdoor gelegenheid de bewoners van Pilgerruk, een Hernhutter nederzetting in Holstein, die door de Deense regering niet langer geduld werd, een nieuwe woonplaats te geven. De ligging was bijzonder gunstig voor degenen die van Duitsland naar Engeland reisden.

In augustus 1736 kocht Jacob Schellinger van de Schepen Jan Franco Beyen (hij werd in 1741 lid der Broedergemeente) aan de IJsseldijk vier morgen land, een koop die 5 september notarieel werd bekrachtigd. Reeds 29 april van dat jaar was Conrad Lange met een aantal bewoners uit Pilgerruk over Leeuwarden en Harlingen naar Amsterdam gekomen.

De 12 mannen en 3 vrouwen werden door de vrienden aldaar buitengewoon gul ontvangen en geherbergd. Maar om met de bouw van een groot huis aan de IJsseldijk te kunnen beginnen, was het noodzakelijk dat de kolonisten hier meteen werden ondergebracht. Daartoe kocht Schellinger nog een boerderij in de buurtschap Eiteren over de Hollandse IJssel.

Hier werden alle Hernhutters gehuisvest en in die zomer van 1736 kwamen er nog meer bij.

Deze Jacob Schellinger die de Stichting van 's Heerendijk mogelijk maakte, was geboren in 1706 en was toen dus nog een jonge man van 30 jaar. Hij was de zoon van Rutger Schellinger en Maria van Laer, gehuwd met Magdalena Beuning (1711 - 1779) en had destijds Spangenberg in het huis van zijn Schoonmoeder ontmoet. In 1738 was hij „oudste” van 's Heerendijk, in 1740 werd hij bestuurder van Herrnhag-de grote Broedergemeente in de z.g. Wetterau, nabij Frankfort aan de Main.

Magdalene Beuning was een tijdlang „algemeen oudste” over de zusters der Broedergemeente.

De familie Schellinger was sinds eeuwen in Amsterdam gevestigd en beoefende oorspronkelijk het brouwersambacht.

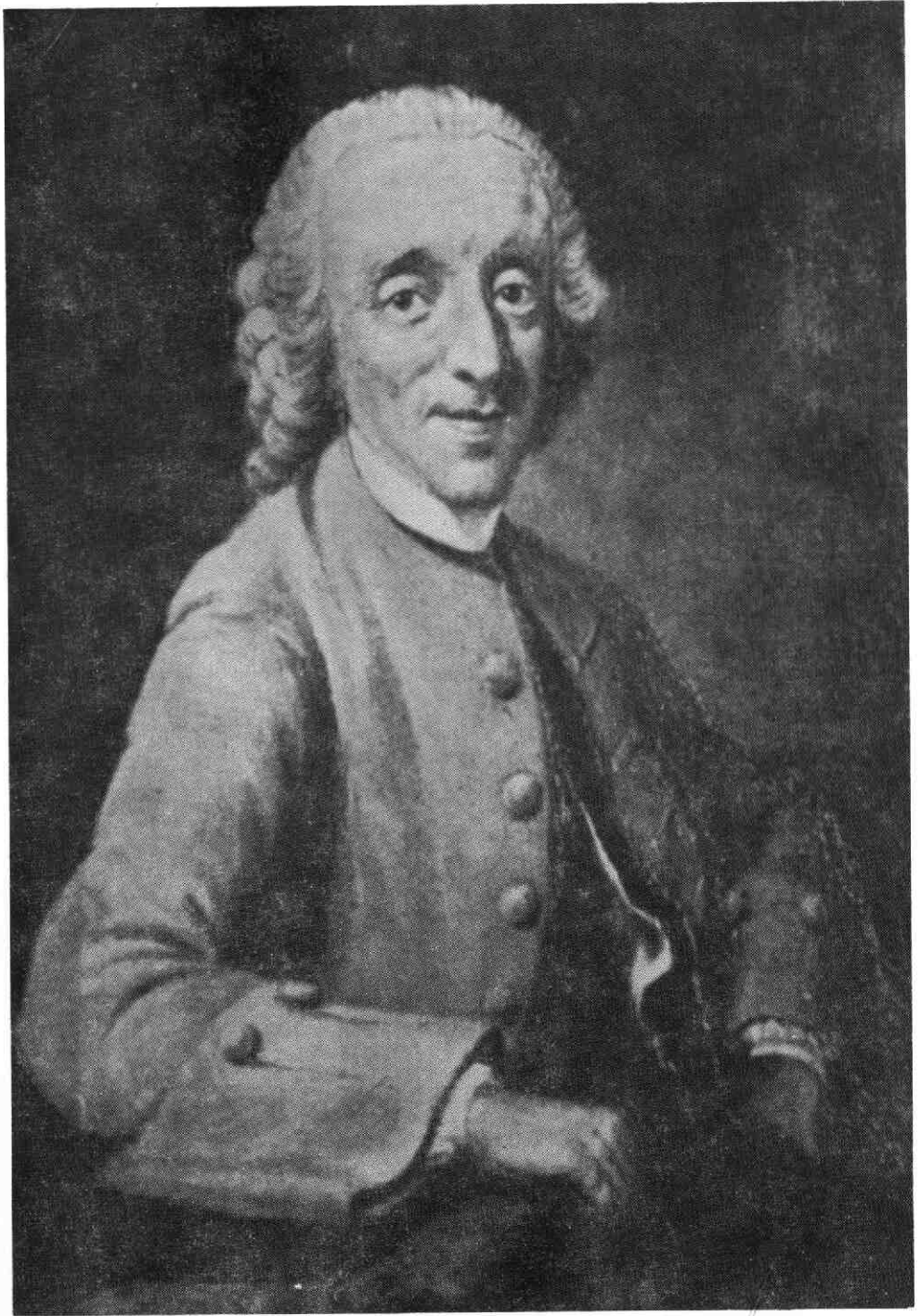
Zij behoorde tot het Amsterdamse patriciaat, tot die geslachten, waaruit de leden van de Vroedschap werden benoemd.

En zitting in de Vroedschap kon betekenen opklimmen tot het hoogste wat een Nederlander kon bereiken: het burgemeesterschap van Amsterdam.

Wel moesten de gelukkigen, die deze kans in hun wieg vonden, aan nog één voorwaarde voldoen: ze moesten lid zijn van de Hervormde (Gereformeerde, zoals dat destijds heette) Kerk.

En dit sloot de deur voor Jacob, die Doopsgezind was.

Maar tot de schepenen van Amsterdam behoorde in 1745 wél Mr. Elias Schellinger, die wel aan de kerkelijke eis voldeed en wiens zuster Cornelia tweede vrouw werd van Pieter Steyn, raadpensionaris van Holland.

Jacob Schellinger overleed in 1779, een jaar na zijn 11 jaar jongere broer Cornelis, die de vestiging der Broedergemeente in Zeist mogelijk maakte.

Alle Hernhutters werden voorlopig in die boerderij te Eiteren gehuisvest en in de zomer van 1736 kwamen er nog meer bij.

In augustus kreeg de kleine gemeente, die toen al zelfstandig was georganiseerd, als voorganger („oudste”) Melchior Zeisberger (1701 - 1781) een man die tot een der eerste groepen vluchtelingen uit Moravië op Von Zinzendorfs landgoed had behoord.

Maar er werden door de graaf in december van dat zelfde jaar nog meer belangrijke figuren voor het nieuwe 's Heerendijk aangewezen.

Frederik baron de Watteville (1700 - 1777) werd tot bestuurder („voorzitter”) benoemd en Christiaan David zou als bouwmeester meekomen.

De Watteville was een zeer oude vriend van Von Zinzendorf, hij kende hem sinds zijn schooljaren in Halle; een der belangrijkste figuren in de 18e eeuwse Broedergemeente.

Christiaan David, (1690 - 1751) een oorspronkelijk ongeletterde timmerman; van huis uit Rooms Katholiek, Protestant geworden, was een man waarin een geestelijke oerkracht schuilde en die de weg naar Saksen en het landgoed Berthelsdorf gevonden had.

Daarheen leidde hij dan ook telkens weer groepen vluchtelingen uit Moravië, dat ook zijn vaderland was.

Een Zwitserse baron en een vrijwel ongeletterde timmerman staan dus aan het begin van de Heerendijkse geschiedenis.

Beiden met de opdracht het grote huis aan de IJssel te bouwen. Christiaan David had op dezelfde wijze ook in de bouw van Herrnhut een groot aandeel gehad.

Hij had zijn timmermansbijl in de eerste boom voor de aanbouw van het oudste huis in Herrnhut geslagen, onder het uitspreken van het psalmwoord: „Hier hat der Vogel sein Haus gefunden und die Schwalbe ihr Nest, nämlich deine Altäre Herr Zebaoth”. (Ps. 84).

Nu beginnen evenwel de moeilijkheden te komen. De ingenomenheid der prinses-weduwe werd spoedig zeer bekoeld door de verdachtmaking van de kant van de tegenstanders.

Maar de drost J. Vultejus, wiens houding van het grootste belang was, omdat hij het burgerlijk bestuur had te voeren, toonde zich geen tegenstander, al lette hij heel streng op het nakomen der bestaande verplichtingen.

Het karakter der kolonie bracht evenwel mede, dat overtredingen niet altijd te vermijden waren, daar zij een wisselende bevolking had en er telkens nieuwe bewoners en bezoekers kwamen terwijl anderen weer weggetrokken.

De burgerlijke wetgeving der stad voorzag niet in de vele gevallen, waarin men een andere maatstaf moest aanleggen om de ontwikkeling dezer nederzetting niet te schaden. De Hernhutters hadden veel te weinig vrijheid van beweging voor hun naar eigen inzicht geregeld leven.

En een aanbod van bijzondere privileges had men afgewezen om de andere bewoners der baronie niet afgunstig te maken. Met het oog op deze moeilijkheden ging Von Zinzendorf in januari 1737 op audiëntie bij de jonge prins van Oranje in den Haag, terwijl De Watteville de prinses te Leeuwarden bezocht.

Hij vond daar een vriendelijke ontvangst, temeer omdat zijn familie de prinses niet onbekend was: zijn tante was gouvernante van de prinses aan het hof in Hessen-Kassel geweest.

3. Wegens de gunstige ligging aan de IJssel - rivieren vervulden toen in veel opzichten de functie van wegen en het betrof bovendien een zeer rustige plek midden in het land - gaf Von Zinzendorf IJsselstein niet graag prijs.

Toen de moeilijkheden ook grotendeels waren overwonnen werd dan ook zo snel mogelijk tot de bouw van het grote Broederhuis overgegaan.

Door de Drost van IJsselstein was tevoren een borgtocht geëist, welke bij het gerecht werd ingediend.

Tevens moest een Indemniteitsacte worden ingeleverd, waar in attest van gedrag en wandel moest worden vermeld, af te geven door het bestuur van de plaats van waar de vreemdelingen afkomstig waren.

Deze acte werd door de gravin Von Zinzendorf getekend.

In 1737 werd met de bouw van 's Heerendijk (de door Jacob Schellinger bedachte naam leunt aan tegen namen als die der moedergemeente Herrnhutt en de in die tijd zeer belangrijke gemeente Herrnhag in Wetterau), een aanvang gemaakt. Bij een bezoek van Jacob Schellinger aan het eind van februari werd het terrein voor het nieuwe huis afgebakend en op 13 mei begon Christian David met het timmermanswerk. Al op 18 juni vond de eerste steenlegging plaats door David Heckewälder, later een zendeling onder de Indianen in Noord Amerika. Grootte en inrichting van het huis worden door Christiaan David in een brief van 23 juni 1737 beschreven:

„Das Haus ist 48 Ellen lang und breit 18, hat 4 Keller auf alle vier Ecken des Hauses, der Saal in der Mitte ist 11 Ellen lang und 18 Ellen breit oder tief. Im untern Stock sind 4 Kammern und 2 Vorhäuser, Davon kommt eine zur Küche und eine Kammer zum Speisegewach. Im andern Sock sind 6 Stuben, 4 Kammerm, 2 Cabinette und 2 Vorhäuser, und unter dem Dache ebenso. Es kann nicht wohl über 12.000 -fl ausgebaut werden.

Ubrigens steht das Haus 7 Fuss höher als der IJsselstrom, und ist kein höheren Ort im ganzen Lande.

Die Katholicken meinen wir bauen ein Kloster, und andere halten es für ein Castell; alles ist voll Verwunderung darüber, und es kommen täglich Menschen um das Wunder zu sehen."

Frederik de Watteville arriveerde 30 juli en werd op Eiteren door de reeds aanwezige bewoners ontvangen. Daarbij waren ook Jacob en Cornelis Schellinger, Mattheys Beuning, en de vroegere hofpredikant Van Alphen tegenwoordig.

Christiaan David toonde hem hoever de bouw reeds gevorderd was en toen men even uitrustte op een stapel timmerhout en de Watteville hem vroeg wat hij er van dacht, was zijn antwoord: „Hier wollen wir dem Heiland ein Posthaus bauen, da die Boten hin und wieder zu den Heiden sich aufhalten und herbeifinden können. Die Gemeine, die hier wohen wird, soll für die vernünftigen Holländer ein Kind sein. Sie sollen an diesem Kinde lernen, den Heiland der Welt lieb haben und einfältig werden."

Dat was het antwoord van de eenvoudige timmerman met het sterke geloof.

Een antwoord dat heel sterk overeenkomt met Zinzendorfs plan, die in een brief

aan Conrad Lange - de leider van de uit Holstein afkomstige Hernhutters - schreef:
„Mein inniggeliebter Bruder Conrad (Lange).

Hier ist der ganze Plan von IJsselstein, den drücke dir tief ins Gemut. Es soll nämlich daselbst fondirt werden eine Anstalt:

- 1) für die Brüder, welche in die andern Welttheile gehen und sich in der Stille zubereiten lassen;
- 2) für diejenigen Emigranten von Wichtigkeit, wegen welcher in Deutschland all zu stark nachgefragt wird;
- 3) für diejenigen Kinder, welche von Herrnhut aus wichtigen Gründen hinweg zu tun, wozu denn eine eigene Austalt von holländischen Kindern kommen kann, in der Freiheit der Evangelischen Gnade ausser allem Sectenwesen zu erziehen;
- 4) für diejenigen Brüder und Schwester aus Holland, die Alters und anderer Umstände wegen nicht mehr weit reisen können und dennoch schmecken und sehen wollen, was das ist Gott stehet in der Gemeine Gottes und wo 2 oder 3 versammelt sind in Meinem Namen, da bin Ich mitten unter ihnen;
- 5) für diejenigen Seelen, welch in Irrung und Confusion ihres Gemütes kommen, anderer Arten ohne Austoss nicht sein, hier aber gepflegt und gewartet werden können. Dieser plan bleibt zwischen dir und van Calker und uns, ohne jemand davon zu communiciren”.

Conrad Lange was een evangelist en zendeling „pur sang” tot aan de grenzen van China. Van 1742 - 1747 werd hij in St. Petersburg gevangen gehouden. Hij trok met zijn „hebben en houden” op een wagentje evangeliserend door Duitsland en is met de verdreven (voor een deel weer uit Moravische vluchtelingen bestaande) gemeente uit Holstein, naar IJsselstein gekomen.

Van Calker was een vriend van Von Zinzendorf, die hij in Amsterdam had ontmoet. Hij behoorde niet tot de Amsterdamse bevriende familiekringen der Schellingers, maar was een doopsgezinde uit Kampen. Later vestigde hij zich in de Broedergemeente Zeist.

Een heel sterk uiteenlopend gezelschap dus, dat zich daar aan de IJsseloever verzamelde: vrome, rijke Doopsgezinde kooplieden en renteniers uit Amsterdam gegrepen door de spiritualiteit der Hernhutters; arme ambachtslieden, deels vluchtlingen wegens hun geloof uit Moravië, maar ook uit andere streken van Duitsland afkomstig; zendelingen bestemd voor alle werelddelen, meest uit deze vluchtlingen en ambachtslieden voortkomend; tenslotte - we mogen wel zeggen „last but not least” - Duitse aristocraten. Het ging er bij dit alles om een gemeente van Nederlanders te stichten. Wanneer we het doel dat de graaf von Zinzendorf voor ogen stond in modern Nederlands en beknopt samen vatten ging het om: een zendingshotel, een emigrantenasyl, een kostschool, een conferentie-oord en een rusthuis. Zo kwam in het najaar, nog voor het grote huis kon worden betrokken, het gemeentelieven al op gang.

We zullen dit nog wel in die boerderij in Eiteren moeten localiseren.

Reeds 21 september 1737 werd de eerste „Gemeintag” gehouden, en we vinden van dien af geregeld de vieringen der speciale Broedergemeente-feestdagen (herdenkingen uit de oude Boheems-Moravische Broederuniteit en die van de door Von Zinzendorf sinds 1722 op zijn landgoed hernieuwde Uniteit naast de vieringen der algemene Christelijke feestdagen vermeld.

Op 7 december 1737 werd, bij gebrek aan een geordende broeder door Christian David het eerste kind gedoopt.

Nog voor het huis werd ingewijd waren er in 1738 al moeilijkheden met de Drost van IJsselstein. Het ging om een te verstrekken garantiebrief.

De Wattville opperde in het begin van dat jaar tegenover de Drost reeds het voornemen elders naar een verblijf om te zien, indien in de Broeders geen vertrouwen zou worden gesteld. De Drost matigde zich toen en er werd overeengekomen, dat Jacob Schellinger met persoon en vermogen voor 25 personen borg zou staan. Dit aantal werd voldoende geacht omdat velen slechts tijdelijk te 's Heerendijk verblijf zouden houden. Het is duidelijk dat niet alleen de autoriteiten van de baronie, maar met haar de bevolking van IJsselstein en omgeving met enig wantrouwen tegen die van her en der gekomen en komende vreemde snuiters aankeken. Daarbij kwam dan het godsdienstige karakter der „secte”, een bron van veel controverse in het 18e eeuwse Nederlandse kerkelijk leven. Een van de regerende Hervormde („Gereformeerde”) en de Rooms Katholieke Kerke afwijkende godsdienstige gemeenschap, wekte ook en vooral ten platte lande achterdocht.

De bouw van het Broederhuis vorderde intussen gestaag en op 28 juni 1738 vond de feestelijke inwijding plaats.

In totaal woonden 70 personen (waaronder vele te Amsterdam wonende broeders en zusters) de plechtigheid bij. Het eerste lied dat in de nieuwe zaal (de Broedergemeenschap spreekt niet van kerk) werd gezongen, luidde:

*„Dies Haus soll werden-
Und die drinnen wohnen-
Sein Lob auf Erden-
Hier soll Gnade thronen-
Einfalt- und kindliche Gestalt”.*

De Hernhutters, die uit Eiteren - hun voorlopige woonplaats - waren overgekomen, hadden een stormachtige overtocht.

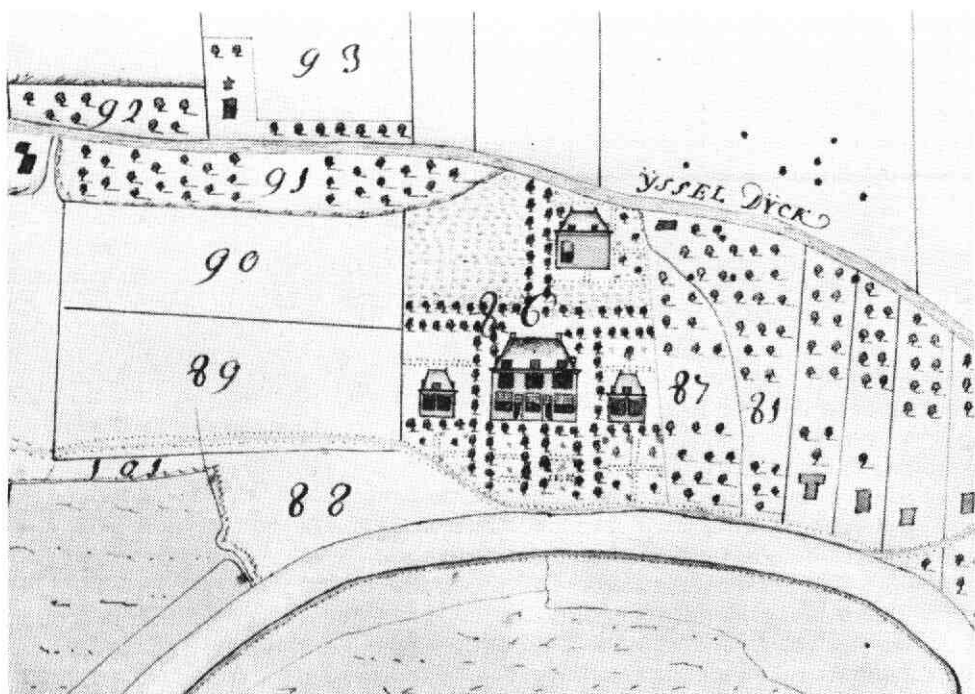
De Watteville zag het aan als een voorteken, dat de gemeente niet zonder stormen zou blijven in de toekomst. Aan de IJssel werd in de barokstijl van die tijd een tuin aangelegd.

De Duitse broeders spreken van een „Lustwäldchen”.

Het gemeenteleven met zijn vele aspecten kon in 's Heerendijk nu op gang komen. Het werd er soms zo druk dat godsdienstoefeningen in de open lucht in het „Lustwäldchen” werden gehouden.

4. Belangstelling was er in ruime mate. Waren er in 1737 nog maar 18 personen in Eiteren gevestigd, het grote huis werd in 1739 al door 80 gemeenteleden bewoond. Het was zelfs zó vol, dat bezoekers er niet meer konden overnachten. Het huis had dan ook niet meer dan 20 kamers. In deze toestand kwam - maar we zijn dan al veel later - verandering, toen Von Zinzendorf, zojuist uit Amerika terug gekeerd, daarvan tot 12 - 15 april 1743 verbleef.

De inrichting der gemeente werd uitvoerig besproken en er werd vast gesteld dat 's Heerendijk volgens het oorspronkelijke plan een huisgemeente zou blijven. Dit betekende, dat de meeste „kolonisten” weer moesten vertrekken. Slechts zeven en veertig mensen, voornamelijk de ongehuwde broeders mochten blijven, en een even groot aantal ging met de Watteville naar Duitsland terug. Meer dan negentig personen waren in die tijd dus op en om het grote huis gevestigd. In september 1739

werd met de bouw van een speciaal huis voor de ongehuwde broeders begonnen. We vernemen daarover echter verder niets meer. Het is aan te nemen dat het hier om een van de twee kleinere huizen gaat die naast het grote huis stonden. Op de tekening, die in het rentmeesterkantoor der Broedergemeente in Zeist aanwezig is en ook - hoewel minder duidelijk - op het prentje van De Beyer bevindt zich achter het grote gebouw een herenhuis, dat voor zover zichtbaar, sterk doet denken aan sommige huizen op het Broeder- en Zusterplein te Zeist.

Dit huis werd evenwel door David Heist gebouwd op een stuk land dat hij op 10 oktober 1739 van Jacob Schellinger in erfpacht kreeg.

Heist, die eens de Broedergemeente zeer was toegedaan verliet deze weer in 1744. Huis en land werden door Jacob Schellinger in 1745 voor 4800 gulden teruggekocht.

Al in 1741 had Von Zinzendorf zijn tegenwerking bemerkt en schreef hij hem: „Monsieur Heist” Ich bin verwundert, einen Menschen der sich von mir in den Tod Jesu zu seinem Volk taufen lassen, hier wohnen zu sehen mit Frau und Kind als Feind des Herrn und Seines Volkes, als ihr Spötter und Lästerer. Thut mir einen Vorschlag, wie wir von der unglückseligen Nachbarschaft von Euch können erlōset werden. Wir wollen Euch, wenn Ihr wollt, in Zeit und Ewigkeit mit unsrer Gesellschaft verschonen. Handelt als ein Mensch in der Sache, denn das ihr als ein Christ handeln sollt, begehre ich nicht von Euch.

Euer gutmeinender Zinzendorff, des Lammes Knecht unwürdig. Heerendijk 1741.”

Geen goede buur dus daar achter het grote huis aan de IJssel.

Heist vertrok naar Amsterdam en leefde daar nog als kassier. Hij bleef echter een tegenstander van de Hernhutters.

We hebben ons wat op zijwegen begeven, laten we terugkeren tot een paar kernpunten: Waarvan leefde deze gemeenschap en wat waren haar activiteiten op geestelijk en pedagogisch terrein. Uiteraard was de steun van Jacob Schellinger, die de grond gekocht en de bouw bekostigd had erg belangrijk. Maar de bewoners teerden verder niet op zijn vermogen.

Er waren uit Duitsland en Moravië goede handwerkslieden gekomen.

De Hernhutters werden trouwens algemeen bekend als ervaren in ambacht en bedrijf. En ook in 's Heerendijk trachtte men op deze wijze in de dagelijkse behoeften te voorzien. De Watteville gaf zich daar veel moeite voor. Er werd een kousenfabriek opgericht, evenals een lijnbaan. Beiden werkten echter met verlies. Daarentegen hadden de schoenmakers veel werk.

Sommige broeders vonden werk op naburige buitenplaatsen. Ook een zijde- en katoenspinnerij werd opgericht. Het economisch getij zat de broeders evenwel niet mee. De Watteville schreef: „Wenn nicht alles drei- bis viermal theurer wäre, als vor diesem, so konnten wir uns gut durch bringen. Es ist aber dermalen eine schreckliche Thenerung im Lande.” Jacob Schellinger die vooral in het eerste jaar de zorg voor de gemeente gedragen had, droeg deze in 1739 geheel aan De Watteville over. In februari 1739 werd een jongensschool met internaat geopend. De bedoeling hiervan was zowel Nederlandse jongens uit bevriende kring als Duitsers, die om een of andere reden moeilijk in hun geboorteland konden blijven, te onderrichten. Maar de Drost van IJsselstein beriep zich op het plakaat, waarbij slechts aan de Hervormde Kerk toegestaan was scholen te houden, en verbood het. Zo werd deze school weer gesloten. Toch is er later nog enige tijd een kostschool in 's Heerendijk geweest.

In 1752, toen alle andere activiteiten tot stilstand waren gekomen was er nog een internaat voor meisjes.

Alle activiteiten die later te Zeist zo ruim konden worden ontplooid, treffen we in wezen al te 's Heerendijk aan.

We moeten ons dat plekje aan de Hollandse IJssel in deze jaren voorstellen als een druk verkeerspunt. Uit Duitsland, Scandinavië, Zwitserland verbleven er telkens gasten voor een korte tijd, die dan weer doorreisden naar de zendingsvelden. Vanuit Nederland, en vooral uit Amsterdam, kwamen de vrienden uit de Hernhutterskring en hun verwanten om kennis te maken met de broeders die daar op doorreis waren, kennis te nemen van hun bedrijf en bovenal geestelijk te worden gesticht. 's Heerendijk telde meer Lutherse belijders dan Moraviërs. Men dient niet te vergeten dat de Hernhutters in oorsprong geen eigen kerk wilden stichten, maar leden van verschillende kerkgenootschappen verenigden. De eerste predikant, op 4 oktober 1738 aangesteld, was een Deens theoloog van Lutherse huize, Severin Lintrup, en dit geeft direkt al het internationale stempel dat de gemeenschap droeg.

Alvorens de moeilijkheden door de Hernhutters van de kant van de heersende kerk en het burgelijk bestuur te IJsselstein ondervonden, te bespreken en af te sluiten met de opheffing van de gemeente, na een aantal jaren gevolgd door verkoop van de gebouwen en afbraak in 1770, vertellen we eerst nog iets over de vele bezoekers die naar IJsselstein kwamen om in 's Heerendijk voor kortere of

langere tijd te vertoeven. De uitstraling als het ware van die kleine gemeenschap daar aan de oever van de Hollandse IJssel.

5. Er was te 's Heerendijk zoals men ook verwacht, een druk verkeer. Niet voor niets was het tot een „Posthaus” bestemd.

Veel post, in de zin van brieven en pakketten, werd er ook verzonden en ontvangen. Reeds in het eerste jaar na de stichting beliep het portogeld voor de uit de gehele wereld ontvangen stukken 200 Thaler.

Maar „Posthaus” betekende meer dan goederen verkeer, er kwamen zeer veel buitenlanders op doorreis van en naar de zendingsvelden, maar ook van andere kerken in het buitenland, die dan in Nederland met zo'n merkwaardige Hernhutterskolonie wilden kennis maken. Daarbij dienen we te bedenken dat naast de missionaire taak, ook het vestigen van kolonies (vaak ten behoeve van emigranten die uit hun vaderland waren verdreven) een doel van de Hernhutters was. Dergelijke gemeenten werden in Noord-Amerika gesticht, het land waar met name in Pensylvania een ieder vrij was zijn godsdienst en erediens in te richten zoals hij dat zelf verkoos.

Vanuit Engeland en Noord- en Zuid Amerika (zending in het Caraïbische gebied!) werd 's Heerendijk een belangrijk „Broedergemeentehuis” naar het Europese vasteland. In januari 1738 waren er drie broeders op doorreis naar Londen, en een broeder op zijn terugreis uit Georgië (N.-Amerika), verder twee predikanten van de Engelse Methodisten. „Ingham en de vader van het Engelse Methodisme John Wesley (1703 - 1791)”.

„Sie hielten sich einige Zeit in Heerendijk auf und wurden auf das liebreichste behandelt und bewirtheet” (Von Ranzau: Die Heerendijkische Historie). In juni weer zendelingen op doorreis naar Berbice (Guyana) en Suriname.

Onder hen de bekende Ludwig Chr. Delme (1713 - 1797) die te Zeist op het kerkhof der broedergemeente begraven ligt. In juli kwam de „algemeen oudste” (General Alteste) Leonard Doberaan, op weg naar Amsterdam, om daar onder de Joden te arbeiden. Een andere zending, op weg naar St. Thomas, een West Indisch eiland, sloot zijn huwelijk in 's Heerendijk. Dan is er H. Cossart, (1714 - 1763) zoon van een Franse refugie, die onder vele gevaren de Waldenzen bezocht en hen in hun protestante geloof sterkte en in Engeland met het parlement omtrent de Hernhutters onderhandelde. Hij reisde met Arved Gradin, een Zweed, die een professoraat in Upsula afsloeg om in Herrnhut leraar te worden, naar Constantinopel ging en later zelfs naar Egypte.

Ook Gadrin was trouwens in 's Heerendijk in 1739. De reis naar Constantinopel had tot doel connecties aan te knopen met de Patriarch der Grieks-Katholieke kerk. In 1738 al kwamen er bezoeken van predikanten uit Breda, Oisterwijk en Nieuwland en zelfs een aantal Jansenisten uit een Karthuizer Klooster in de omgeving van Parijs, die vernomen hadden dat Frederik de Watteville was overgegaan tot de Rooms Katholieke kerk, welk gerucht natuurlijk onjuist bleek te zijn. De prinses-weduwe zelf kwam in 1739 op bezoek. In hetzelfde jaar arriveerde een groot gezelschap uit Mariënborn gelegen bij de broedergemeente Herrnhaag niet ver van Frankfort aan de Main. Hieronder waren enige negers en een (Da Costa geheten) jood.

De stroom bezoekers en zendelingen op doorreis houdt niet op.

Er zijn onder hen steeds weer personen, die in de Broedergemeente een grote

naam hebben: David Nitschmann, op weg naar Ceylon; Neisser op weg naar Groenland, anderen naar Engeland. Samuël Lieberkühl (1710 - 1777), die naar Amsterdam reisde om Leonard Dober op te volgen als zendeling onder de Joden. Zelf geen Jood - ondanks zijn naam - werd hij in Amsterdam een onder de Joden zeer gewaardeerde persoonlijkheid. In het midden der eeuw was hij predikant in Zeist, en werd daar nog vaak door Amsterdamse Joden bezocht. Het ging niet alleen om de zending onder de heidenen. De Hernhutters vormden ook het centrum van een opwekkingsbeweging. Zij waren sterk oecumenisch gericht, wilden niet in de eerste plaats een eigen kerkgenootschap vormen, maar wel hun eigen spiritualiteit: het verlost zijn door het zoenoffer van Christus overal - ook in Nederland uitdragen. Zij zochten verwante geesten. Zo trok men - ook van uit 's Heerendijk - overal heen, doortrok zowel Holland als Zeeland, Friesland, Gelderland, Utrecht en Overijsel en bezocht daar vriendschappelijk gezinde kringen, vooral onder de Doopsgezinden, maar ook onder de Gereformeerden (te Leeuwarden o.a.). Men hield conferenties te 's Heerendijk, waarbij men met de theologie der Calonistische Gereformeerden tot overeenstemming trachtte te komen.

Kortom, het was daar aan de IJsseloever een geestelijk leven onder hoogspanning. Daarbij kwamen dan de economische activiteiten en het voortdurende komen en gaan van reisgezelschappen.

Alles tezamen genoeg om aandacht te trekken en ook wel voor de volledige buitenstaander in het rustige stadje IJsselstein, ergens te wekken. Algemeen was die ergenis in de regerende Gereformeerde kerk in den lande, enkele uitzonderingen daargelaten. Maar ook binnen de gemeenschap moesten nog wel eens problemen worden opgelost, tegenstellingen worden vereffend.

Tijdens een afwezigheid van De Watterville in Duitsland, was het zelfs zo ver gekomen, dat hij aan een Broedergemeente-synode, die te Gotha (Saksen) bijeenkwam, onslag uit zijn ambt vroeg. Alles werd evenwel bijgelegd en de desbetreffende onruststokers werden te 's Heerendijk uitgewezen.

De bezoeken van belangstellenden en gemeenteleden, van heinde en ver komende, gingen door. Veel Nederlandse Predikanten, eenmaal zelfs een gezelschap van dertig tegelijk; de hofpredikant van de Prins van Oranje uit Breda, die na een gesprek van twee uren „vergnügt" weer wegging (Von Ranzau). In 1740 hernieuwde bezoeken van doortrekkende broeders en zusters, op weg naar Lijfland (Letland, Rusland), Engeland, Berbice (Guyana), New York, Suriname en Friesland: We vinden er August Gottlieb Spangenberg (1704 - 1792), na Von Zinzendorfs dood de grote man in de Broedergemeente, een belangrijk organisator en voorganger in de Noord Amerikaanse gemeenten, die er op visitatie is en probeert de economische toestand van de kleine gemeente te regelen, pogingen doet 's Heerendijk van Jacob Schellinger over te nemen. Men wilde Jacob Schellinger n.l. graag in de kleine kring van Hernhutter topfiguren rond Von Zinzendorf, de mensen waarmee hij voortdurend door Europa en Amerika reisde, (de z.g. Pilgermeine) opnemen. Maar Schellinger voelde daar niet veel voor. Wat de zakelijke kant van de Heerendijkse bedrijvigheid betreft schrijft Spangenberg in 1740: „In Heerendijk gefüllt es mir recht gut. Watterville ist nur gewiss ehrwürdig; ich kann ihn mit vielem Respekt lieben.

Die Sache des Heilandes liegt ihm recht am Herzen. In der Oeconomie hat er es, wie es mir dünkt, nicht recht zwingen können.

Er hat bisweilen 70 Leute gehabt, und hat kaum der Hälfte Arbeit schaffen können. Dabei hat er sich in eine Fabrike eingelassen, und sich in Händel der Nahrung verflochten, welches sich, wie ich denke, für einen Gemein-Vorsteher (administrateur) nicht schicke. Nun ist es auch mit der Fabrik zu ende, und er hat den Segen und die Gnade davon getragen, weil er es doch für den Heiland und die Gemeine so gut gemeint, dass er nun ein armer Bruder geworden ist". (Von Ranzau). Maar Schellinger voelde er ook niet veel voor meer geld in de „Oeconomie" te steken, zo min als hij geneigd was tot Von Zinzendorf „Pilgergemeine" toe te treden. Hij had veel geld in de nederzetting gestoken en zag er waarschijnlijk niet veel heil in „goed geld naar kwaad geld te gooien". Zakenlieden bleven deze Amsterdammers ondanks hun genegenheid voor de Hernhutters toch nog altijd. Spangenberg wendde zich nu tot andere Amsterdamse vrienden om financiële steun voor de algemene uitgaven, zoals reiskosten, logies voor doortrekkenden en werkverschaffing. Of hij in zijn pogen geslaagd is vinden we in het manuscript van Von Ranzau niet vermeld.

Er werd heel veel gereisd. Eind 1740 vinden we De Watteville al weer op een „General-Conferenz" in Marienborn. Toen hij in januari van het volgende jaar naar 's Heerendijk terug kwam vond hij Holland vrijwel overstroomd.

Hij schrijft in een brief van 19 januari: Von den Höhen bei Nimwegen, von wannen Man ganz Holland übersehen kann (sic ! J.M.), ward ich mit Entsetzen gewahr, wie erbärmlich das ganze Land unter Wasser stand, so dass man von manchen Dörfern nur die Spitzen und Giebel, ja von machen Kirchen nur die Spitzen der Thürme hervorragen sah. Von Nimwegen fuhr ich auf einem Schiff nach Arnheim durch das Land hin über Straücher und Bäume weg. Nur war dieser Anblick ein wahres Trauerspiel." 40.000 morgen land stonden onder water, Leerdam was zwaar geteisterd, en daarbij kwam de vorst en de vrees voor een doorbraak van de Lek. De poorten van IJsselstein waren ten behoeve van vluchtelingen dag en nacht geopend. Het is onvoorstelbaar hoe veel en vaak er door de Hernhutters in die 18e eeuw rond getrokken werd, wanneer men de toch vaak primitieve omstandigheden en de trage gang van het verkeer - voor onze begrippen dan - in aanmerking neemt.

Zij waren oorspronkelijk verdrevenen, maar werden nu gedreven de heilsboodschap de wereld rond te dragen en verwante zielen te stichten, met hen gemeenschap te hebben, nieuwe nederzettingen te vormen. Een merkwaardige bekering was die van een graaf Reuss, die in de herfst van 1740 naar de Nederlanden was gekomen om in Hollandse krijgsdienst te treden. Daar hij niet direct in dienst kon worden genomen, moest hij noodgedwongen in 's Heerendijk verblijven (hem vermoedelijk bekend door familiebanden met Von Zinzendorf, wiens vrouw een gravin Reuss-Ebersdorf was). Hij logeerde in een kamer naast de (kerk) zaal en door het horen van hetgeen daar gesproken werd, werd hij bekeerd en liet zijn plan, in krijgsdienst te gaan, varen, om zich aan de „gemeente" te wijden. In mei 1741 werd hij in de gemeente opgenomen. In augustus kwam Von Zinzendorf met zijn „Pilgermeine (behalve hemzelf dit maal zijn vrouw en dochter Benigna, Leonhard Dober, Christian David en nog anderen) naar 's Heerendijk. Men vierde er op 13 augustus de stichtingsdatum van de hernieuwde Broederuniteit. Ook werden er enkele nieuwe leden opgenomen, waaronder de schepen Beyen, van wie Jacob Schellinger het land langs de IJssel had gekocht. Ook werden enkele volwassenen gedoopt. Beyen en nog een andere inwoner van IJsselstein, een

zekere Moss, werden daarop prompt door de Hollandse Synode (waaronder IJsselstein ressorteerde) uit de Hervormde (Gereformeerde) kerk gestoten. Zinzendorf was op doorreis naar Londen, waarheen hij met zijn gezelschap op 24 augustus vertrok.

In januari 1742 zien we een grote groep Hernhutters van Duitsland uit op weg naar Pennsylvania de gehele maand in 's Heerendijk verblijven.

Bij het afscheids-liefdemaal ter gelegenheid van hun vertrek telde men 91 personen. „Bei welchem eine aparte reciproque Liebe zu fühlen war”.

Liefdemalen - men kent ze te Zeist ook thans nog - zijn kerkdiensten, die bestaan uit een aaneen schakeling van toepasselijkheden, gezongen door de gemeenten en meestal afgewisseld met koorzang, waarbij thee en een krentenbroodje worden rondgediend. Dergelijke diensten vinden bij bijzondere gelegenheden en feestdagen plaats; in de dienst worden indien daartoe aanleiding bestaat b.v. berichten van de zendingsvelden voorgelezen.

Vroeger kende men ook liefdemalen ter gelegenheid van huwelijk, jubilea of bij een overlijden. Zo ging het ook in 's Heerendijk. Op 6 februari zong de gemeente de vertrekkenden op de „Saal” toe, waarna men van allen persoonlijk afscheid nam. De vrouwen gingen met hun bagage op een boot naar Rotterdam, de broeders „trupweise” lopend. In juni kwam een tweede colonne aan, eveneens bestemd voor Pennsylvania, die 15 juni te Amsterdam scheepging.

Het bleef in 's Heerendijk een drukte als in een bijenkorf.

In 1742 komt er een voor de Broedergemeente belangrijk personage: Abraham von Gersdorf. Hij was een bloedverwant van Von Zinzendorf en kwam met regeringsinstanties onderhandelen over een verbetering van de verhouding tussen de hoge overheden en de Hernhutters. Met zijn vrouw ging hij daartoe een tijdje in Den Haag wonen, maar bezocht van daaruit behalve Hernhutter kringen in de grote steden, ook 's Heerendijk. Trouwens ook de broeders uit 's Heerendijk trokken - in het kader van de Hernhutter opwekkingsbeweging - binnen Nederland overal heen. We vinden ze zowel in Holland als Zeeland, in Friesland, Gelderland, Utrecht en Overijssel. Ze bezoeken vooral vriendschappelijk gezinde kringen onder de Doopsgezinden, maar ook wel onder de Gereformeerden (zo te Leeuwarden).

In april 1743 is Von Zinzendorf met 30 Amsterdamse gemeenteleden weer eens in 's Heerendijk, ook kwamen uit Pennsylvania enkele broeders aan, die naar Duitsland doorreisden. Von Zinzendorf hield er een aantal Godsdienstoefeningen. Ook zijn zoon Christian Renatus kwam samen met de bisschop David Nitschmann naar IJsselstein om zijn vader te begroeten. Von Zinzendorfs enige zoon was destijds 16 jaar oud en zou zich tot een belangrijk medewerker van zijn vader ontwikkelen. Hij stierf -eerst 25 jaar oud- in 1752 in Londen. De graaf besliste, na uitvoerig overleg tijdens zijn verblijf dat 's Heerendijk een huiscemeente zou blijven, m.a.w. niet moest uitgroeien tot een „Ortsgemeine”, een nederzetting zoals we die nu nog in Zeist kennen. Slechts 47 mensen, voornamelijk de ongehuwde broeders, mochten blijven en een even groot aantal ging naar Duitsland terug. Tenslotte is 1743 het jaar waarin ook Frederik de Watteville als voorganger afscheid neemt.

wordt vervolgd

Vragen van lezers (I)

Is er in 1942 een Engelse bommenwerper neergestort bij het Broekse Dijkje en zo ja, zijn daar bijzonderheden over bekend?

Deze vraag is voorgelegd aan de heer J. van Vliet uit Elst (Gld) en hier volgt zijn antwoord.

Waarschijnlijk betreft het hier het volgende drama waarbij zes jonge mannen uit verre landen - 3 Engelsen, 2 Canadezen en 1 Nieuw-Zeelander - hun leven gaven voor onze bevrijding.

In de nacht van vrijdag 5 op zaterdag 6 juni 1942 deden een aantal Engelse bommenwerpers een aanval op het Ruhrgebied. Een van de vliegtuigen behorende tot het 105e squadron van de Royal Air Force, opgestegen van de basis Snaith, stortte toen neer in het Boveneind van Benschop achter het perceel noordzijde 56 (van Os). Aangezien het toestel in de lucht al ontplofte en in grote stukken verspreid neerkwam over de Achterwetering is het heel goed mogelijk dat delen hiervan op of over het Broeksche Dijkje aan de Achtersloot op IJsselsteins grondgebied neerkwamen. Duitse berichten gaven in ieder geval Benschop als „absturz” plaats aan. De wrakstukken schijnen zo hevig gebrand te hebben en er ontplofte nog zoveel munitie dat de omwonenden niet in staat waren hulp te verlenen aan eventuele overlevenden. Achteraf bleek dat de vliegers waarschijnlijk allen op slag dood zijn geweest, ze waren deels uit het toestel geslingerd en in de omliggende grienden terechtgekomen. In Benschop werden toen Duitse militairen ingekwartierd om het wrak te bewaken en naar dode vliegers te zoeken. Zodra een lijk was gevonden werd het in een schouw naar voren gevaren, zo mogelijk geïdentificeerd en naar Amersfoort gebracht om daar op de algemene begraafplaats te worden begraven. Op woensdag 10 juni werden aldaar ter aarde besteld: de Nieuw-Zeelandse piloot-sergeant-majoor T. Kay oud 23 jaar, de Canadese waarnemer sergeant-majoor A. D. Robert eveneens 23 jaar oud en twee Engelse sergeanten beiden radiotelegrafist-schutter G. F. C. Bonner en J. J. Clifton resp. 24 en 20 jaar oud. Nadien werden nog twee lijken gevonden die in eerste instantie niet te identificeren waren, waarschijnlijk als gevolg van ernstige verminking, en als onbekenden op vrijdag 12 juni te Amersfoort werden begraven. Achteraf bleken dit te zijn: de Engelse sergeant H. R. Campfield die evenals Kay piloot was en de Canadese sergeant-majoor J. R. Cooper die radiotelegrafist-schutter was. Het type toestel waar het hier om ging betrof een 3-motorige Wellington. Uiteraard dienen alle gegevens over berichten uit die verwarde tijden onder het nodige voorbehoud te worden gegeven. Om hiervan een voorbeeld te geven met betrekking tot bovenbeschreven voorval is het zo, dat de Duitsers opgeven dat op 6 juni 1942 dit toestel neerstortte terwijl de Engelsen later in de overlijdensregisters als overlijdensdatum voor alle zes bemanningsleden 5 juni 1942 vermelden. Misschien is de oorzaak hiervan dat de Duitsers de middeneuropese tijd aanhielden en de Engelsen de west-europese tijd, als het neerstorten omstreeks middernacht plaatsvond kan het toch kloppen. Uit het feit dat het vliegtuig in de lucht ontplofte en er nadien nog veel munitie de lucht inging, mag waarschijnlijk worden afgeleid dat de bommenwerper reeds op de heenweg, dus nog met zijn bommenlast, neerstortte. Of het neerkomen een gevolg was van beschieting door Duitse jagers of luchtdoelgeschut of dat het gewone motorstoring betrof heb ik niet kunnen achterhalen.

BESTUUR:

Voorzitter: L. Murk, IJsselstraat 24, IJsselstein.

Secretaris: W.J.A. van Wijk, Kloosterstraat 11, IJsselstein,
tel. 03408-3941.

Penningmeester: F. Janssen, Voorstraat 23, IJsselstein.

Leden: Mevr. A.T. Edelschaap-van Capelle en
mevr. G.C.A. Pompe-Scholman.

Bank: AMRO-bank IJsselstein, rek.nr. 218400217, gironr. bank 2900

Redactie:

Mevr. F.A.G.T. Mesman-Reijntjes, Paulus Potterlaan 23, IJsselstein, tel. 03408-1872.
W.J. van Impelen, Kasteellaan 151, IJsselstein, tel. 03408-1968.

Donateurs ontvangen het tijdschrift gratis (3 of 4 nummers per jaar) en worden op de hoogte gehouden van alle activiteiten.

Nieuwe donateurs kunnen zich opgeven bij mevrouw Myriam Janssen, Voorstraat 23, IJsselstein, tel. 03408-2309.

Voor inwoners van IJsselstein bedraagt de contributie minimaal f 15,— per kalenderjaar. Zij die buiten IJsselstein wonen, worden verzocht f 5,— extra over te maken in verband met de verzendkosten van het tijdschrift.

Inhoud:

Bij de omslag	1
St. Katrijnmelken	2
Het huis 's Heerendijk en zijn bewoners	5
Vragen van lezers	23